

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Фантастика и бъдеще

Съставители и редактори

Елена Борисова, Николай Генов, Рени Янкова

София, 2021

Съдържание

Предговор. За еволюцията и за волята да отгатваш7

I

Критически поглед

Бъдещето на изтощения разум в романа „Летящата планета“ на Александър Ненов	12
Без/смъртността на бъдещето: Неялка Михова и Дмитрий Глуховски.....	30
Посоки и стратегии на чувстващата машина: Дино Будзати и Азоп Мелконян.....	40
Човекът в търсене на безсмъртие: Дон Де Лило и Николай Теллалов.....	54
Прекрасен ли е прекрасният нов свят?.....	63
Познание и отклонение: фантастичният жанр – между научност и художественост.....	71
Наука, провокация и научна фантастика.....	83
Румънската научна фантастика след Втората световна война.....	98
Румънската научна фантастика и нейните пионери.....	114
По периферията на нещо важно.....	122
Рийдър и жанровите граници на научната фантастика.....	125
Няколко думи за (само)геструктивността на фантастичното.....	128
Тяло като кожа на змия: <i>Altered Carbon</i> (2018).....	131
Старата песен на нов глас: <i>Altered Carbon 2</i>	135
Цинизъм и антигероизъм: <i>The Boys</i> и сивите пъпки на отвращението.....	138
Взаимното проникване на сферите: сериалът „Вещерът“ между книгите и игрите.....	140

II На фокус

„Дилър на реалности“ на Николас Димитров.....	147
„Да бъдем хора!“: няколко гуми за романа „Чуждо тяло“ на Патрик Рос.....	152
Фантастика и познание. Без/граничност на познанието в българската фантастична проза.....	157
Непоносимата тежест на битието в романа на Иън Макюън „Машини като мен“.....	161
„Трите тела“ на Лиу Цъсин.....	167
Светът утре.....	173
Творецът и неговите ангели.....	182
Виртуалната утопия.....	187
Трохи от пиксели: опит върху празните данни на виртуалното.....	200

III Интервюта

Александър Белтов: „Свободата се нрави само на онези, които имат стремежи и мечти, а те не са мнозинство“.....	209
Любомир Николов: „Едно лекомислено заиграване с формите и функциите на човешкото тяло може да доведе до ужасни последствия...“.....	217
Юрий Илков: за миналото и настоящето на научната фантастика.....	225
„Киберпънк“ – половин година по-късно в половин интервю с Александър Попов.....	237
Между научната фантастика и видеоигрите: разговор с проф. Миглена Николчина.....	241

Бъдещето на изтощения разум в романа „Летящата планета“ на Александър Ненов

Елена Борисова – Институт за литература (БАН)
Elena Borisova – *Institute for Literature (Bulgarian Academy of Sciences)*

Рени Янкова – Нов български университет
Reni Yankova – *New Bulgarian University*

Резюме: Статията разглежда романа на Александър Ненов „Летящата планета“ посредством методологичната рамка на Пърсовия прагматизъм и по-конкретно през абдуктивния метод; през силната притегателна сила на изтощността на познанието (изтощност на разума). Коментирани са някои от актуалните въпроси не само на романа на Ненов, но и научната фантастика: за безсмъртието, бъдещето на нанотехнологиите и др.

Ключови думи: българска научна фантастика, прагматизъм, изтощен разум

Процесите на трансформиране/усилване на човешката природа в нейната физическа и ментална същност са обект на интерес не само от страна на научната фантастика, но намират проявления в съвременни проекти и научни разработки в областта на медицината, физиката, биохимията и т.н.¹ Въпреки че научната фантастика често се опитва да изправя читателя пред неизвестното, истинските ѝ прозрения и конструирането на научнофантастичен свят остават най-често в сферата на познатото. Основната ѝ стойност е да ангажира около конкретен набор от проблеми, които самата наука поражда и които не принадлежат на бъдещето, а на настоящето. Макар и с афинитет към

¹ През 60-те години на ХХ в. биотехнологиите и нанотехнологиите провокират човешкото съзнание към търсене на пътища не просто за удължаване на живота, а за радикална трансформация на *Homo sapiens*. Усещането за несъвършенство насочва изследователския поглед към „усилване“ на тленната ни обвивка, изградена и естествено усилвана от самата природа, която в един момент се оказва недостатъчна, за да задоволи нуждите на укоряващото се съвремие. Доказателство за това е интелектуалното движение, наречено „трансхуманизъм“, което насочва усилията си към усъвършенстване на човешкия вид със средствата на технологиите.

проникване в неизвестното, чрез смели хипотези на въображението научнофантастичният жанр представя най-вече възможните заплахи за обозримото бъдеще, но не с дидактичен и осъдителен тон, а чрез развитието на въпроса „Какво ще се случи, ако...“.

Така често изглежда, че научната фантастика изпада в концептуално противоречие. От една страна, дава заявка да разгръща проблемите на бъдещето, а от друга – трудно успява да надскочи познавателните навици на настоящето. Например чуждоземните светове, конструирани в произведения на Любен Дилов, Недялка Михова, Павел Вежинов, Николай Ватов, както и в книгата на Ненов, твърде силно се доближават до вече известното на човека за формите на живот, обитаващи Земята. Същото важи и за образите на инопланетяните в „Тежестта на скафандръра“ (1969), „Интра“ (1989), „Гибелта на Аякс“ (1973), „Сините пеперуди“ (1980), „Брегът на пеперудите“ (2000) и др. Тази прекалена близост между фикцията и реалността във фантастиката повдига критично въпросите за нейната най-важна функция – да прогнозира и да коментира идейно, етически и естетически проблемите на бъдещето.

Но преди да се спрем на въпроса за функциите на фантастичното и за неговите възможности да проглежда в бъдещето, необходимо е да се спрем на един от най-старите философски проблеми – този за познанието. В основата не само на опита, но и на самото физическо съществуване на човека стои необходимостта да познава света и феномените от реалността. Натрупването на познание е еволюционен механизъм, проникващ във всяко действие – от най-простите актове на оцеляването до сложните форми на науката, литературата и изкуството. Философията се занимава с проблема за познанието от самото си зараждане, като в продължение на векове натрупва концепции и прозрения, които останалите науки заимстват като отправна точка. За да коментираме проблемите на научната фантастика, в настоящия текст ще се обърнем към философската система на американския прагматист Чарлс С. Пърс (1839–1914). Определян като последният холистичен философ на ХХ в., Пърс създава стройна система от тясно свързани идеи, които преливат една в друга. Тази система има за цел да обясни не само феномена на натрупване и съхранение на познанието (чрез концепциите за категориите, метода на прагматизма, безкрайния семиозис, навика и тенденцията към привикване), но и да разгледа от еволюционна перспектива развитието на самата Вселена (в неговата метафизика, в обективния идеализъм и фалибулизма). Към темата за фантастичното и неговата

способност едновременно да остава тясно свързано с реалността, но и да проглежда в бъдещето, ще подходим през две концепции от философската система на Пърс – късната му космологична идея за „изтощения разум“ и прагматисткото му виждане за абдукцията и мястото ѝ в познавателния процес. Необходима е и уговорката, че изложеното тук съвсем не изчерпва всички посоки на анализ на фантастичното през призмата на Пърсовата философия. В теоретичен план ще начертаяме радиус към една нова концепция в българската хуманитаристика – тази за „извънлитературното“.

Бъдеще и изтощеност

Близък до идеите на немските идеалисти, в късните си години Пърс се стреми да създаде динамична концепция за обяснение на Вселената. Като най-плодотворна той разпознава идеята на Фридрих Шелинг (1775–1854) за материята като „немъртва“, определена с термина „изтощен разум“. Шелинг разглежда материята като потенциал от вече придобито познание и значения, които формират пласт от утвърден (изтощен) смисъл по следния начин: „Материята не е нищо друго, освен разум, уравновесен в своите действия“ (Schelling 1978: 120) и може да бъде разбрана като „разум в състояние на потушеност“ (Schelling 1978: 120). Но в качеството си на „немъртва“, в даден момент изтощеността на значенията може да бъде снета и те да бъдат наново „съживени“ чрез мисленето. Така, материята е феномен, който непрекъснато преминава от покой към активност, пораждайки смисъл или обновявайки вече постигнатите значения.

По-късно Пърс заема от Шелинг концепцията за „изтощения разум“, защото приема динамиката като една от най-важните характеристики не само на материята и на обектите, но и на цялата Вселена. Въпреки относителната яснота за произхода на тази Пърсова концепция, тя остава сравнително непопулярна сред неговите изследователи поради високата си степен на абстрактност. Самият Пърс я употребява само два пъти в есетата си, което поражда съмнения за значимостта и място ѝ в неговата философска система. От друга страна, учени като Томас Шорт, Дъглас Андерсън, Иван Младенов изтъкват значимостта на Пърсовата еволюционна космология като условие за функционирането на цялата му философска система.

В книгите си “Conceptualizing Metaphors. On Charles Peirce’s Marginalia”

(2006) и „Отклонена литература. Прагматистки прочит“ (2011) Младенов предлага няколко конкретни обяснения за Пърсовия „изтощен разум“, които са включени и в речниковата статия за термина в *British Dictionary of Education*. Предложените значения варират – от „междинна степен на органичния и неорганичния свят“ и „общ контекст на цялото познание“ до „потенциал или континуална материя“, „замръзнал опит“, „източник за активирането на слоя от клишета, в който се съхранява миналият опит“, „условие за съществуването на паметта“ (Младенов 2011: 148). Тогава „изтощеният разум“ може да се разбира като субстанция и градивна единица на Вселената, но най-вече като форма на съхранение на натрупаното познание и опит. Конструирайки цялата си система около въпроса за познанието, Пърс подчертава:

Единствената разбираема теория за Вселената е тази на обективния идеализъм, това, че материята е изтощен разум, вкаменени навици, превърнати във физически закони (EP 1: 293) (превод – Младенов 2011: 145–146).

Концепцията за „изтощеният разум“, заедно с метафизичното разбиране за движението на Вселената и феномените между силите на тихизма (спонтанност, шанс), синехизма (траене във времето и пространството) и агапизма (съзидателната любов), формират рамката на Пърсовия обективен идеализъм, който удържа цялата му философска система. Обективният идеализъм е прогресивно философско виждане, защото отхвърля доминиращото дотогава Кантово разбиране, че обектите носят значение „сами по себе си“. За Пърс светът съществува като представен в знаци, а познанието за обектите е възможно чрез мисълта и способността за интерпретация, създаващи смислени отношения между външната реалност и разума. Но нито разумът, нито реалността, разгледани поотделно, са достатъчни условия за възникване или съхранение на познание. Необходимо е тези феномени да попадат в триагични отношения, от които да се формира съждение. Много често това първо отношение възниква тихистично (спонтанно) и предоставя на разума широк спектър от възможни отношения с обекта, пораждащи различен смисъл. Това е момент на творческо обръкване и неяснота за разума, но синехистичният (прогължаващият) контакт с обекта изисква отделянето на едно основно значение за обекта, което по необходимост се утвърждава като навик в мисленето. Затова Пърс обобщава, че „Тенденцията да се подчиняваме на правила винаги е била и

ще продължи да бъде нарастваща (...) на всички обекти е присъща тенденцията да установяват навици“ (W6: 208). Така броят на мисловните навици се увеличава, за да се достигне в необозримото бъдеще етап на пълна детерминираност. „Според Пърс тенденцията да се установяват навици е принципът на еволюцията и на него се дължи формирането на времето, пространството, субстанцията и природните закони“ (Turley 1977: 75). И не на последно място, по силата на съзидателната любов (агапизма), когато създаваме концепция, ние я обикваме и ще потопим „себе си в нейното усъвършенстване (...) така разумът се развива“ (W8: 185). Пърсовият „изтощен разум“, угържащ един относително постоянен слой от втвърдени разбирания за реалността, проблясва в светлината на агапизма и обгръща цялата Пърсовата система, за да я направи работеща и самозадвижваща се във времето. Без тази изтощеност на познанието еволюцията в мисленето, а оттам в науката и в изкуството, би била невъзможна.

Извънлитературността на научнофантастичното

Остава въпросът каква отправна точка и перспектива за анализ на научнофантастичното ни дава Пърсовата концепция за „изтощения разум“? Натрупването и актуализирането на клишета за външната реалност е неизбежно в литературата, защото тя работи най-вече с „втвърдените“ форми на реалността. В статията си „Извънлитературното. Знак и концептуализиране“ (2012) Младенов стъпва върху Пърсовото виждане за познанието като отношение между обекта и нещо външно на него, за да дефинира динамичната и неразрушима връзка между литературно и извънлитературно в процеса на пораждаване на смисъл. Младенов употребява термина „извънлитературно“ в светлината на Пърсовия прагматизъм, където значението на обектите се определя единствено от техните ефекти:

(...) извънлитературното е същност, разпознаваема само по своите ефекти, с други думи, генератор на литературност (...) извънлитературното е чиста потенция, преди да се самоактуализира какъвто и да е процес, фазата преди тихизма. Поле, заредено с потенциалност... (Младенов 2012: 11).

По-късно Александър Феодоров развива тази концепция с пояснението, че „разглеждаме „извънлитературното“ като етап на мисълта, преди да се развие в познание (...) извънлитературното е аморфно, пасивно

мислене, което е в основата на играта на въдъхновение (...) поради което е възможна всяка абдукция“ (Феодоров 2019: 255).

Оттук получаваме и две важни насоки за обобщения в настоящия анализ за функциите на научнофантастичното. Поради същността на познанието и принципите на неговото еволюционно нарастване, разглеждани по-горе, научнофантастичното винаги съдържа в себе си изтощен слой от клишета и навици за артикулация на реалността. Именно изтощеността удържа приемствеността в значенията и прави знаците в научнофантастичната литература разбираеми. Затова научнофантастичното често умишлено остава максимално близо до познатите феномени от обективната реалност, като конструира светове и образи, познати и близки на читателя. Такъв е случаят и в романа на Ненов, където новата планета е точно копие на Земята, а чуждопланетният разум приема човешка форма. Тази крайна изтощеност на знаците в романа не е непременно резултат от творческа слабост на автора да разгърне един различен, фантастичен свят. По-скоро е съзнателен избор, който дава възможност на читателя да стъпи върху изтощените навици за разбирането на света, за да разполага с достатъчно свободна ментална енергия за осмислянето на етичните проблеми, поставени в книгата. Такива са диктатурата на „зелените“, която не се различава от всяка друга диктатура, позната на човечеството; жертването на хиляди животи, заради култа към естественото и природното; упадъкът и заклеимяването на технологиите... Това са само част от хипотетичните проблеми на бъдещето, към които Ненов насочва читателското внимание.

Ако връзката между света на повествованието и обективната реалност не беше с висока степен на изтощеност в романа, моралните проблеми на бъдещето щяха да се размият за читателя в опита му да се справя едновременно с тях и с една неартикулирана представа за реалността, за чието възприемане и разбиране все още разумът се намира в активна тихистична фаза. Изтощеността в научнофантастичното е необходима, често е и съзнателно търсена, заради способността си да дава на разума солидна основа от значения.

Като стъпва върху тях, научнофантастичното вече може да изпълни основната си функция – да конструира валидна хипотеза за бъдещето. Това прави и Ненов в „Летящата планета“ – създава един на пръв поглед добре познат чуждоземен свят, за да предположи смело какви ще са моралните проблеми на човечеството в обозримото бъдеще.

Хипотетичното бъдеще

Така стигаме и до втория съществен въпрос за научнофантастичното. Ако то не може да функционира без отношенията си с извънлитературното, което носи висока степен на изтощеност, как би могло да поражда нови прогнозни концепции за бъдещето? За да отговорим на този въпрос е необходимо да се върнем към философската система на Пърс и по-конкретно към метода на прагматизма, обобщен в максимата:

Разсъждавайки върху мислимите практически последици от даден обект, ние схващаме самия обект на нашата представа. Тогава нашата концепция за тези последици е цялата ни концепция за обекта (W3: 266).

Навлизането в същността на прагматизма като философски похват би изисквало самостоятелно изследване, затова тук ще се спрем само на един от неговите основни аспекти – абдукцията. Тази логическа операция, известна още от Аристотел, е преформулирана от Пърс и е изведена до самостоятелен метод. В есетата си той я нарича „метод на отгатването“, защото изследователят създава хипотеза въз основа на познание с висока степен на изтощеност. Пърс дори нарича прагматизма си „логика на абдуктивния метод“. Но абдукцията единствено предполага какво би било възможно в обективната реалност, без да дава гаранции за истинността на предположенията.

Като правило, хипотезата е слаб аргумент. Той често накланя нашите съждения към своите заключения толкова слабо, че не можем да вярваме те да са точни; ние само предполагаем, че това е така (W3: 326–327, преводът е според Младенов 2011: 22).

За Пърс абдукцията е евристичен метод, който комбинира установени вярвания и мисловни навици, чрез които разумът може да направи скок към валидна хипотеза за бъдещето или за значението на непознат феномен. Неговите прагматистки трудове преобръщат и един широко разпространен мит – че всички нови заключения са плод на дедуктивно разсъждение. Пърс доказва, че „всяка тема от научната теория, която днес е потвърдена, е направена чрез абдукцията“ (CP 5.172), като подчертава:

Абдукцията е процес на формиране на обяснителна хипотеза. Тя е единствената логическа операция, която може да представи каквато и да е нова идея; защото индукцията не прави нищо друго освен определяне на стойност, а дедукцията просто включва необходимите последици от чистата хипотеза (CP 5.171, преводът е според Младенов 2011: 26).

Функцията на абдукцията да формулира обяснителни хипотези за реалността, като стъпва върху познатото, за да предположи с относителна достоверност, какво би било възможно в бъдещето, неминуемо я сближава с функцията на научнофантастичното. Дори един по-общ поглед върху научнофантастичната литература показва, че в основата си тя винаги се опира на абдуктивния принцип. Всяко произведение в този жанр е абдуктивно по характер – започва от изтощеното познание за реалността към настоящия момент, за да отскочи към повече или по-малко смели абдуктивни допускания за бъдещето. Така Пърсовите концепции за „изтощения разум“ и за „метода на отгатването“ предлагат ключ към изглаждането на привидното противоречие, в което е обвинявано научнофантастичното (посочено в началото на тази статия). Значима ценност на Пърсовата философска система е, че разчита на взаимодействието на различни точки от своята орбита за конструирането на смисъл за обектите, а не на тяхното директно противопоставяне или взаимно отхвърляне. Това прави възможно две привидно противоположни концепции, каквито са „изтощеният разум“ и абдукцията, да функционират едновременно, прояснявайки въпроса за функциите на фантастичното.

В мисленето, изграждащо научни хипотези и теории, вплетени в художествената тъкан на научната фантастика, като неизбежен фундамент се очертават именно „втвърдени“ форми на реалността. Самото осмисляне на Вселената от страна на науката се случва посредством натрупването и актуализирането на клишета за външната реалност, чрез проникването в непознатото с инструментариума на аналогията с онава, което вече се знае. В границите на подобно критическо осмисляне на обективната реалност абдуктивният метод е продуктивен и за проследяване на механизмите, с които човек проектира вярванията и мисловните си навици върху обекти, за които се правят допускания. Оттук и възможността за истинност на предположенията в научната фантастика е обвързана преди всичко с натрупването на знания за действителността. Въпреки че истинността на хипотезите не е изискване нито към абдуктивния метод на Пърс, нито към научно-

фантастичното, винаги остава питането: Колко от допуснатото в този тип литература ще се изпълни? И въпреки невъзможността за точен отговор, релевантно остава твърдението, че колкото по-висока е степенята на изтощеност в научнофантастичното, толкова по-големи са шансовете то да се пренесе един ген в обективната реалност. Такива примери вече са наблюдавани с хипотези от романите „Да избереш себе си“ (1996) на Любен Дилов, „10⁻⁹“ (2007) на Николай Теллалов и др.

Наука, провокация и научна фантастика

Историята на науката е изпълнена с примери за неразбираеми явления, с недостатъчно натрупана валидна информация, обяснени с „втвърдени разбирания за реалността“. Астрономът Уилям Пикеринг например обяснява промените в лунните пейзажи, като ги сравнява с миграции на насекоми. Историята за откриването на марсианските канали е свързана с изграждането и поддържането на цяла митология около тяхното възприемане по аналогия с напоителни канали, изградени от разумни същества.²

Задачата на научната фантастика не е да натрупва невероятни хипотези, а да прониква задълбочено в нравствените и социално-психологическите проблеми на настоящето и бъдещето. Тя успява да съчетае моделирането на бъдещето с моделирането на художествени образи, социално-техническото прогнозиране с прогнозирането на човешката душевност и т.н. Работата на учените в лабораториите е много подобна на това, което писателите на научна фантастика правят чрез разказването на своите истории. И в двата случая се задават едни и същи въпроси: Какво ако...? Какво ще се случи, когато...? И ако X се промени, какво ще се случи с Y?

Въображаемите светове на научнофантастичното са ангажирани с разгръщането на визии за бъдещето както на науката, така и на об-

² През 1877 г. италианският астроном Джовани Скиапарели започва да картографира Марс. Той влиза в популярната култура с това, че наблюдава структури, определени от него като „канали“, които обаче не са непременно с изкуствен произход. През 1894 г. астрономът Пърсивал Лоуъл предполага, че каналите са построени от разумни същества. През 1965 г. космически апарат изпраща първите снимки от планетата Марс и се оказва, че тя е покрита с кратери, а не с канали. Подобна провокация от страна на науката, още в началото на ХХ в., разгръща въображението на научнофантастичния жанр и картографира възможните перспективи на създаването на каналите от разумен живот. Можем да посочим например „Война на световите“ (1898) и „Първите хора на Луната“ (1907) на Х. Уелс, а по-късно тази тема се появява и в творчеството на Станислав Лем, Рей Бредбъри и др.

ществото. Тази обхватност е причината жанрът да не се мисли само като форма на естетическо развлечение, а и като комплексно колебание на връзката между хипотетични концепции, историческата реалност и бъдещето. Имено тук и потенциалността на материята (научният пласт), съдържаща се в „изтощения разум“ като форма на натрупано познание и опит, се трансформира през художествената призма, пораждайки нови значения и перспективи в научнофантастичната литература.

От началото на XX в., особено през 60-те години, научната фантастика постепенно се превръща във форма на дискурс, която пряко ангажира съвременния език и култура с научните теории, технологиите и социалните им практики в модерния свят. Напредъкът на биотехнологиите доведе до развитието на трансхуманитарната идеология, вярата, че човечеството трябва да следва възникващите технологии в генетиката, изкуствения интелект и нанотехнологиите, за да подобри съществуването си. Така се провокират множество дискусии за това, какво означава да бъдеш човек, и в отговора на този въпрос се крие ролята на технологиите в непрекъснатия напредък на нашия вид. Например, крие ли се в човечеството вродена уникалност, която трябва да бъде защитавана на всяка цена, или видовете са по-добре определяни от способностите им да подобряват жизнената си среда?

Независимо дали става въпрос за космически пътувания, за оцеляването на обществото в един постапокалиптичен свят, за моделирането на неговата вътрешна и околна среда, за постигне на безсмъртие, научната фантастика поставя човека и човешкото като мярка за собственото му познание, но и като мярка за другостта, с която се сблъсква. Способността на човека да преодолява или не емоционалните и мисловните бариери при сблъсък с тази другост в лицето на чужд разум, в механичните добавки към тялото, се осъществява посредством нещо трето (технологията), което не е моделирано от природата, а е вид изкуствена протеза, намеса в несъвършенството на това, с което сме се родили.

От момента, в който човекът се е самооценил като „венец на природата“, е разбрал, че е също така оцетен и се стреми към трансформация, към постигане на по-удобен за своето бъдеще вариант на самия себе си. Откъснат обаче от своите земни корени, изследователят се превръща в хибридно същество – разколебан между една вече загубена (вследствие на слятостта с машината) и все още ненамерена

идентичност. Той иска да има друг, преустроен свят, но същевременно да остане същият, което се оказва невъзможно. Познанието, колкото и да е „гъвкаво“ на моменти, е свързано със специфичната структура на човешките способности, с особената перспектива към реалността и обекта. В научната фантастика науката като обективно средство за познание е видяна по-скоро като невъзможен стремеж, защото в сблъсъка с джудопланетен вид субективността на познанието възпрепятства разпознаването на истинността на „това, което е“ и на разположение на разбирането остава само „онова, на което прилича“.

Още през 60-те години в българската научна фантастика темата за контакта с чуждопланетен вид, неговата екзотичност и трудна постижимост, се открива в произведения, които в началото на статията бяха посочени. През същото десетилетие генетици, биолози и медици³, допринасящи за напредъка на науката, изказват загриженост за посоките на научно-техническия прогрес в статии и доклади на научни конференции. В това, но и в следващите няколко десетилетия темите за контакта и биотехнологиите са актуални в българската научна фантастика, защото това са десетилетията, в които научно-техническият прогрес реализира сериозни научни открития и проекти, а тази литература реагира на всеки научен импулс, чиято цел е да „усъвършенства“ човешкия вид⁴.

Перспективите пред изтощения разум

Романът на Александър Ненов „Летящата планета“ разкрива едно не много далечно бъдеще, в което човечеството е на прага на насилствено завръщане към майката природа, насочвано от партията на Зелените. Ваксините са премахнати, билколечението и хомеопатията са единствените средства за справяне с болестите. Чрез всяване на страх и изграждане на нови ценности на непримиримост към всичко, противоречащо на естествените природни принципи, този нов тип диктатура има една цел: „спасяване на планетата с цената на всичко и това, което противоречеше на тази единствена цел, бе неприемливо“ (Ненов 2017: 21). В

³ Става дума за конференцията „Големите въпроси на съвестта в съвременната медицина“, проведена в колежа Дартмут в Хановер, която поставя началото на поредица от подобни конференции.

⁴ През 60-те години се осъществява и първият пробив на астронавтиката на друга планета. Нийл Армстронг стъпва на Луната. През 80-те години Ерик Дрекслер издава книгата „Engines of creation“, превърнала се в библия на трансхуманизма и мечтата за нанотехнологично безсмъртие.

този „прекрасен нов свят“ приспособяването и подчинението на новия тип екологично мислене захвърля науката в селскостопанския резерват, в който усилията ѝ са насочени единствено към отглеждането на картофи, към изграждането на по-устойчив и спокоен начин на живот, а само след няколко поколения „хората ще мислят, че Земята е плоска и се крепи върху гърба на костенурка“ (Ненов 2017: 93). Създадена е социална и икономическа йерархия, отхвърляща контрола на технологиите и медицината (дори с цената на човешки животи), в която партията на природозащитниците принуждава населението да се уповава на милостта на природата. Повествованието проблематизира потенциала и адекватността на тази нова политика, създавайки необходимост от връщане към високотехнологичните машини, с които учените трябва да осъществят космически полет към неидентифициран летящ обект, засечен в земната орбита. Събужда се човешкият импулс към покоряване на космическото времепространство, към среща с чужд разум.

„Летящата планета“ не разгръща повествованието в посока към агресивен сблъсък (макар и срещата да започва с катастрофа на космическия кораб) с чуждото и непознатото, както се случва у Л. Дилов⁵, където различията и проблемите изкрystalлизират още със стъпването върху чуждата планета. Но призмата, през която е осъществен първият контакт при Ненов, също не може да избяга от антропоцентризма на човешкото познание. Астронавтите попадат на планета, подобна на собствената им, и още в самото начало се срещат със своя „спасител“, който възстановява наранените им тела с нанотехнологична намеса. Но и нещо повече – влива безсмъртие в телата им посредством тези малки асамблери.

Темата за контакта с чужд разум е продуктивен материал, с който научнофантастичните произведения проникват отвъд научните изследвания, разгръщащи хипотези и предположения за съществуването на извънземни цивилизации, като ги визуализират, но същевременно не пренебрегват реалистичната визия за подобна среща. Както ще стане ясно и от романа „Летящата планета“, познанието за Другия е основано на опита на собствената ни цивилизация и започва от нивото, перспективите и скоростта на нейното развитие. Същевременно прогностичната визия на научната фантастика задълбочава проблемите, опитва се да освободи мисленето от неговата изтощеност, за да изведе различията между земния и извънземния разум. В този смисъл научната

5 „Тежестта на скафандр“ (1969)

фантастика е „преходна територия“ между настоящето и бъдещето, с ясна позиция спрямо ускоряващото се съвремие, а оттам и спрямо нуждите на съвременния човек да погледне отвъд рамките на собственото си ежедневие; да бъде подготвен за различните посоки, в които технологиите биха могли да го поведат.

Представяйки новата планета като копие на Земята, Ненов навлиза в познавателните перспективи и неизбежната приемственост по отношение на знанията в човешката цивилизация. Предпоставка, която чуждият разум използва като средство за манипулация в романа.

Къщата отвън изглеждаше като къщите на типичен американски квартал – толкова идентична с тях, че наподобяваше макет, а не реална постройка. (...) Загребва още пръст с шепи и я поднесе към носа си, като дълго и съсредоточено вдишваше познатия аромат. (...) Нещо не беше наред (Ненов 2017: 87–88).

Осмислянето на спецификата на познавателните перспективи и ситуации, в които са поставени героите, ще разгледаме през разбирането на Пърс за разума като безкрайна потенция за формиране на концепции, които по своята природа са знакови. Спонтанно възникналата мисъл, резултат от взаимодействието между обективната реалност и познавателната способност на разума, бързо става подвластна на тенденцията за установяване на навици. Последната Пърс вижда като основа за еволюцията на Вселената и на всичко в нея. Създаването на навици в мисленето и тяхното следване при сблъсък с нов феномен е принципът, който гарантира континуалността, но и напредъка в мисленето. Затова не е изненадващо, че броят на тези навици непрекъснато нараства.

В романа на Ненов основните обекти, които трябва да бъдат опознати от човека, са чуждата планета и инопланетянинът (който се появява в човешка форма). Те са умислено конструирани по подобие на вече познати за човешката група обекти. Колебанието на астронавтите в истинността на сетивно възприеманото задвижва семиотичния процес на търсене на значенията на непознатото. Това е моментът на разчупването на клишето, на измъкването от източеността на познанието. Съмнението и вярването са в основата на прагматисткото разбиране за реалността при Пърс. Както Вселената се движи от хаос към установеност в еволюционната му космология, така и разумът се движи между състоянията на почуда и убеждение в същностите, до

които се докосва. Съмнението е прагматистка предпоставка за познаването на света поради способността си да извади разума от руслото на навика и да го отпрати към абдуктивни допускания. Точно това наблюдаваме и в описанието на първия контакт на земляните с чуждата планета в романа на Ненов. Въпреки приликите ѝ със Земята, за възприемащите е ясно, че това е различен, нов свят и тези прилики бързо стават тревожни за разума, отпращайки го към почудата, как изобщо те биха били възможни.

Тази планета се появява някъде в покрайнините на Слънчевата система, след което установяваме, че прилича на Земята... по външни белези. Кацаме тук и виждаме човек, който изглежда като нас и говори нашия език... (...) нито статистически е възможно, нито според биологичните закони (Ненов 2017: 88).

Опознаването на реалността на чуждата планета се движи по точките на научното изследване, описани в прагматистките есета на Пърс – съмнение, изследване, вярване. Именно съмнението е двигателят за научното познание, но и за справянето с всичко непознато и чуждо. То разчупва рамката на източеността и препраща разума към абдуктивни търсения. Без съмнението ефектът на абдукцията (а именно създаването на нови хипотези за реалността) не би могъл да се реализира. Не на последно място, тук виждаме и проявление на Пърсовия фалибилизъм, или концепцията за погрешимостта на познанието. На много места Пърс подчертава, че голяма част от познанието с което разполагаме днес, е „в основата си правилно“ (CP 1.152), но това не означава, че някъде в бъдещето, когато науката напредне, то няма да бъде отхвърлено или изменено дотолкова, че да се породи необходимостта да го анализираме по нов начин.

Обстановката, в която са попаднали астронавтите, е продукт на изтощени мисловни модели, спрямо които извънземният разум конструира реалността на новата планета. Ресурсите за постигането на тази цел са „взети назаем“, „всичко това е направено по образ и информация, която събрах от земната литература, за да ви накарам да се чувствате у дома“ (Ненов 2017: 89). Развитието на земната повърхност и цялостната концепция за произхода на видовете, познати на човечеството, е обвързана с амбициите на чуждопланетна цивилизация, подвластна на своя познавателен „нагон“ за търсене на отговор на въпроса „Защо?“. Оттласкването от и непълнотата на биологичната

еволюция премоделира дълбоките комплекси на *Homo sapiens* за несъвършената индивидуалност, заключена в още по-несъвършена тленна плът, в създаването на *Homo ultimus*, резултат на технологичната еволюция. „Човечеството трябва да се развие и да открие отговори на нови въпроси и да гарантира, че ще оцелее достатъчно дълго, за да открие отговорите на всички въпроси“ (Ненов 2017: 97).

Акцентът на романа е поставен върху спекулативните вярвания, че човекът е творение на извънземни цивилизации, че природата е над всичко (връщането му към нейното лоно, където тепърва ще развива своя потенциал, а след това отново ще търси помощта на технологията, за да отговори на въпроса „Защо?“). Тази повествователна посока актуализира познатото клише за пътищата към себепознанието чрез съизмерването на собственото ни познание с видове, отвъд пределите на планетата. От друга страна, романът проблематизира и границите на човешкото, като влиза в полемика за перспективите пред тялото и възможните нанотехнологични промени в него.

Захвърлени в новото, земяните изграждат обяснителна хипотеза, посредством установените си мисловни навици и способността на разума да достига до определени заключения от конкретни предпоставки.

Така се раждаха идеите, че Нова Земя всъщност е Второто пришествие и Азар всъщност е Божи пратеник, дошъл да спаси народа си, след като е изкупил своите грехове и сега хората отиват заслужено в рая, без да е нужно да умират физически (Ненов: 139).

Тук търсенето на смисъла на непознатото се случва чрез създаването на хипотеза за появата на Азар. А самото абдуктивно предположение запазва „спомена“ за своята източеност в библейската препратка към Второто пришествие. Новият технологичен бог предлага на човечеството еликсира на вечната младост, Обетованата земя, възкачен на своя безсмъртен трон.

(...) всеки ще получи къща и двор, безплатна храна в изобилие. (...) На Нова Земя няма да се налага да работите, защото всичко се произвежда автоматично от роботи (Ненов 2017: 136).

Към Земята се насочват механичните ангели на „божията“ технологична благодат, за да поведат човечеството към бъдещето, а то предлага утопията на вечния живот, на здравето и равенството, на безкрайния просперитет и лукс. Когато обаче Нова Земя започва да се отдалечава от земната орбита с половината евакуирано население,

човечеството осъзнава, че цената, която трябва да плати, е висока – това е неговата емоционална и физическа свобода.

Той (Азар – бел. Е.Б.) бе машина. Или човек, когото хилядолетията безсмъртни бяха превърнали в циник, ваксиниран от емоции, които вече не значеха нищо освен думи в паметта на изкуствения интелект (Ненов 2017: 182).

Изобразяването на различията между земната и чуждата цивилизация чрез разграничаването на световите – емоционалния (човешки) и рационалния (технологичен), извежда един основен проблем за научната фантастика. Този проблем е свързан с търсенето на отговори на въпроса за границите между човешкото и технологичното – своеобразна картография на перспективите пред постчовека, очертаващи жизненоважното питане: Кой кого поражда? Технологията нас или ние – технологията?

Чрез сблъсъка между рационалното и емоционалното научнофантастичната литература сигнализира за нефункционалността на човешкото познание, когато то бива откъснато от естествената си динамика и бива поставено в условията на крайна рационализация.

Вие ще обучите всички останали жители как да осъществяват тази връзка с Вселената, която при нас липсва. Ще ни учите как да чувстваме, а не само как да мислим. Умение, от което нашите тела, съзнания или ако щете души, са били ампутирани (Ненов 2017: 187–188).

Посредством научнофантастичната призма, разгръщаща пътищата на познанието, отново стигаме до идеята на Пърс, че последната фаза на еволюцията е тази на „кристализирал разум“. Етап, в който ще бъдат създадени логически хипотези за разбирането на всичко във Вселената, а самата тя ще функционира изцяло по втвърдени принципи и закони. Но бидейки преди всичко математик и след това философ, за Пърс фазата на „кристализирал разум“ е онова, което представлява абсолютната нула в математиката. Тя е практически недостижима, но системата не може да съществува, ако не се стреми към нея, следователно трябва да бъде дефинируема.

В книгата „Летящата планета“, чрез абдуктивни допускания, но и чрез запазване на силната притегателна сила на изтощеността на познанието, Ненов коментира някои от актуалните проблеми в научната

фантастика – безсмъртието, бъдещето на нанотехнологиите, стремежът на разума и в същото време непостижимостта на онова, което Пърс е нарекъл „кристализирал разум“. Фактът, че в края на романа извънземният иска от земляните да научат неговата цивилизация да чувства и да се свързва емоционално с обективната реалност, доказва фикционалността на тази последна еволюционна фаза на разума. Връщането към чувството и емоцията са всъщност връщане към началото на познавателния процес, към Пърсовата първа категория (Първичност). Романът на Ненов дава добра отправна точка за коментар не само на актуалните теми в научната фантастика, но предлага възможност и за по-дълбоко вглеждане в теоретичните аспекти на научнофантастичното и неговите възможности да артикулира непосредствената и предполагаемата реалност за човечеството.

Използвана литература

- Младенов 2011:** Младенов, Ив. Отклонена литература. Прагматистки прочит. – София: Парадигма, 2011.
- Младенов 2012:** Младенов, Ив. Извънлитературното. Знак и концептуализиране. Младенов, Иван и др. (ред.) // Извънлитературното/L'extralitteraire. – София: ИЦ „Боян Пенев“ и Парадигма, с. 23–38.
- Феодоров 2019:** Феодоров, Ал. Прагматизъм и вдъхновение. Навик, норма, метафора. – София: ИЦ „Боян Пенев“, 2019.
- Peirce (1931–1958):** Peirce, C. S. Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vols. 1–6, ed. by Charles Hartshorne and Paul Weiss. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931–1935; vols. 7–8, ed. by Arthur W. Burks. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.
- Peirce (1992, 1998):** Peirce, C. S. The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings. Vols. 1–2. Eds. Nathan Houser and Christian J. W. Kloesel. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Peirce (1982–):** Peirce, C. S. Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition. Vols. 1–6 and 8 (of projected 30), ed. by the Peirce Edition Project. – Bloomington: Indiana University Press.
- Mladenov 2006:** Mladenov, I. Conceptualizing Metaphors. On Charles Peirce's Marginalia. – London and New York: Routledge, 2006.
- Schelling 1978:** Schelling, F. W. J. System of Transcendental Idealism [1800], trans. by Peter Heath. – Charlottesville: University Press of Virginia, 1978.

Turley 1977: Turley, P. T. Peirce's Cosmology. – New York: Philosophical Library Inc., 1977.

Ненов 2017: Ненов, А. Летящата планета. – София: Фабрика за книги, 2017.